

УДК 343.9

Мартиненко Олег Анатолійович,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0468-051X

Блага Алла Борисівна,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри,
ЧНУ імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна,
ORCID ID 0000-0003-4112-6147

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ УКРАЇНИ: КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті висвітлені основні аспекти перехідного правосуддя, які потребують використання кримінологічних методів і підходів. Акцентовано увагу на важливості кримінологічних підходів при застосуванні відновного правосуддя у вигляді некаральних методів стосовно учасників незаконних збройних формувань (НЗФ) та керівної ланки т.зв. ДНР/ЛНР, при якому окремим кримінологічним завданням може стати розробка ресоціалізаційних програм, побудованих на механізмах дієвого каяття, прощення, публічного аналізу поведінки амністованих чи люстрованих осіб.

Крім того, приділено увагу протидії новим криміногенним викликам – гендерно обумовленому насильству в зоні ООС, злочинам на ґрунті ПТСП, перенасиченості нелегального ринку армійської зброї. Аналізується досвід Хорватії, Боснії і Герцеговини, Східного Тимору у подоланні наслідків збройного конфлікту.

Ключові слова: *перехідне правосуддя, відновлювальна юстиція, збройний конфлікт, жертви конфлікту.*

Перехідне правосуддя як одна із моделей подолання наслідків збройного конфлікту в Україні має очевидні перспективи імплементації у правову площину вітчизняної науки. Не лише чисельні публікації ЗМІ та публічні заходи останніх трьох років, а й включення розробки законопроектів з імплементації механізмів перехідного правосуддя до порядку денного Комісії з питань правової реформи (Робоча група з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій) є показовими індикаторами перспективних наукових розробок у найближчий час [1].

Перехідне правосуддя з 2004 року визначається документами ООН для постконфліктних країн як комплекс судових і несудових механізмів “...по судовому переслідуванню, відшкодуванню шкоди, встановлення фактів, інституційної реформи, попереднього огляду і припинення справ або поєднання описаних вище дій” [2, с. 6]. Відповідно до цього у міжнародно-правових документах були сформовані чотири основні напрями реалізації перехідного правосуддя:

Кримінальне переслідування (Criminal prosecutions) винних у вчиненні воєнних злочинів та грубих порушень прав людини.

Відшкодування (Reparations) збитків жертвам конфлікту за спричинену їм фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав, надання їм медичної та психологічної допомоги, юридичних і соціальних послуг.

Констатація істини (Truth-telling) як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та відновлення історичної правди.

Інституційні реформи (Institutional reforms), які можуть виступити в якості гарантії неповторення конфлікту: очищення органів влади (люстрація), реформа сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та ЗМІ [3].

Як окрема галузь права та навчальна дисципліна перехідне правосуддя існує у європейських університетах із початку 2000-х років, проте в Україні воно є об'єктом наукового дослідження у небагатьох працях. Найбільш дотичними з них є колективна монографія “Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні” (2017), дисертаційні роботи Є. Качанова і К. Хлабистової, магістерські роботи С. Шемети та А. Зоріної. Кримінологічні аспекти окремих елементів перехідного правосуддя стали темою публікацій А. Андрушка, А. Виноградова, С. Дроздова, Н. Коваленко, Ю. Орлова, В. Шакуна.

Слід визнати, що вітчизняна кримінологічна наука ще не визначила для себе усього можливого спектра завдань, які можуть постати перед академічною спільнотою в процесі розробки та запровадження національної моделі перехідного правосуддя. Зважаючи на слабку розробленість кримінологічного виміру перехідного правосуддя, **метою публікації** вважається спроба авторів донести до цільової аудиторії актуальність формування спеціалізованих кримінологічних досліджень у цій сфері. Враховуючи викладене, поданий матеріал виконує **завдання** формування проблемних питань кримінологічного характеру, необхідність вирішення яких із високим рівнем вірогідності може виникнути в процесі запровадження механізмів перехідного правосуддя в Україні.

Важливим відправним моментом для майбутніх кримінологічних розробок має стати розуміння перехідного правосуддя як поєднання заходів ретрибутивної та відновлювальної юстиції. Саме тому, розглядаючи питання кримінального покарання воєнних злочинців, люстрації органів влади на деокупованих територіях або стягнення можливих репарацій, теорія перехідного правосуддя одночасно передбачає проведення амністії, реабілітації жертв конфлікту, інституційних реформ, а також процеси меморіалізації та відновлення історичної правди.

Кримінологічний інструментарій у межах застосування відновлювальної юстиції набуває особливого значення, якщо йдеться про доцільність застосування некаральних методів до учасників незаконних збройних формувань (НЗФ) та керівної ланки т.зв. ДНР/ЛНР, а також оцінку позитивного впливу таких методів з погляду зниження соціальної напруги. В якості масштабу цієї, досить ймовірної, науково-практичної діяльності слід вказати наявність понад 37 тис. представників силових та “правоохоронних” формувань на окупованих територіях Донбасу та понад 20 тис. посадовців різних органів управління т.зв. ДНР/ЛНР. Тому окремим

© Martynenko Oleh, Blaha Alla, 2020

завданням може стати розробка ресоціалізаційних програм, побудованих на механізмах дієвого каяття, прощення, публічного аналізу поведінки амністованих чи люстрованих осіб за прикладом Колумбії або Східного Тимору.

У Східному Тиморі, наприклад, упродовж 2000–2006 рр. влада спромоглася висунути звинувачення лише проти 391 особи проіндонезійської добровільної міліції (Pam Swakarsa), члени якої вчинили більшість злочинів проти цивільного населення. Вочевидь, це не вирішувало проблеми із кримінальним переслідуванням винних, оскільки загальна кількість міліціантів у Східному Тиморі сягала щонайменше 15 тис. осіб з усіх 125 тис. цивільних, рекрутованих в Індонезії до лав міліції перед виборами 1999 р. [4]. Більшість із них виїхала за межі держави.

З цих причин у 2003 р. започаткований процес примирення на рівні місцевих громад (Community Reconciliation Process, CRP), ініційований Комісією з повернення біженців, встановлення істини та примирення (Commission for Reception, Truth and Reconciliation in East Timor, CAVR). Це новий, раніше не апробований механізм реінтеграції комбатантів, які вчинили нетяжкі злочини під час конфлікту 1999 р. Основним підґрунтям проекту була висока ймовірність досягнення розуміння між колишніми міліціантами та потерпілими від їх дій, оскільки більшість із них жили разом та знали один одного. Індонезійська влада, якій служили міліціанти і яка їх тренувала, розглядалася населенням як основна причина конфлікту. Тому потенційно населення покладало на місцеву міліцію меншу частку провини у трагедії 1999 р. [5, с. 272].

Процес примирення передбачав проведення у місцевих громадах фасилітованих слухань, які поєднували практики традиційної юстиції, арбітражу, медіації, аспекти цивільного та кримінального права. Надзвичайно емоційні слухання у постраждалих від конфлікту громадах проводилися колегією місцевих лідерів під головуванням регіонального уповноваженого та за добровільною згодою колишніх міліціантів, винних у злочинах. Останні були зобов'язані повністю визнати свою участь у конфлікті. Потерпілим та іншим представникам громадськості надавалася можливість ставити питання та коментувати заяву злочинця. За результатами слухань колегія уклала угоду, згідно з якою винний зобов'язувався вчинити певні дії: громадські роботи, відновлення знищених будівель або виплату компенсації потерпілим. Натомість винний повторно приймався у громаду.

До початку кожного слухання Генеральна прокуратура мала розглянути справу і погодитися, що справа може розглядатися через процес примирення, а не у судовому порядку. Після слухання угода про примирення могла бути закріплена наказом суду. Якщо суд затверджував таку угоду, а винний виконував свої зобов'язання, йому надавався імунітет від цивільної чи кримінальної відповідальності.

Програма CRP виявилася досить успішною, оскільки процес примирення навчив велику кількість громадян із кожного округу принципам і практиці медіації та арбітражу, запропонувавши модель мирного вирішення суперечок десяткам тисяч учасників процесу. Процес дав також чітке послання колишнім членам добровільної міліції, якщо вони повернуться до Східного Тимору, в країні наявний спеціальний механізм, який допоможе їм вернутися у громади. А громади, у свою

чергу, активно підтримують такий ненасильницький підхід до розв'язання проблем минулого [6, с. 22–28].

Серед майбутніх проблемних питань можна вказати традиційну для кримінології оцінку рівня злочинності, оскільки відсутність повноцінної реєстрації злочинів на окупованих територіях ОРДЛО посилюється системними недоліками правоохоронних органів України, що працюють у районах проведення ООС. Некомплект особового складу, перевантаженість слідчих, нестача ресурсного забезпечення робить незареєстрованими у цих районах до 80 % кримінальних правопорушень. Криміногенна ситуація ускладнюється рівнем злочинності серед військово-службовців, який порівняно із 2013 р. зріс у 13,9 рази на кінець 2018 року, коли загальна кількість засуджених за вчинення військових злочинів становила 2665 осіб [7, с. 81–84].

З питанням кримінальної статистики відповідно буде пов'язана проблема встановлення розмірів злочинної шкоди, спричиненої жертвам збройного конфлікту. Ця робота передбачає надзвичайний масштаб, адже вже зараз міжнародні організації та органи влади нараховують щонайменше 5,2 млн мешканців ОРДЛО, які постраждали внаслідок збройного конфлікту. З них на сьогодні потребують державної допомоги близько 2,8 млн громадян України, які мешкають на непідконтрольних уряду територіях. До цієї кількості можна додати наявність більше 3344 загиблих, понад 7 тис. поранених із числа цивільного населення ОРДЛО, а також більше 6200 осіб, депортованих і примусово переміщених із території Автономної Республіки Крим [8, с. 8–9]. Незважаючи на певні сумніви у реалістичності стягнення майбутніх репарацій з РФ, слід нагадати, що одним із перших позитивних рішень судів першої інстанції є присудження 15 жовтня 2019 р. Жовтневим районним судом міста Маріуполя компенсації в розмірі 1 млн грн сім'ї цивільного чоловіка, який загинув 15 лютого 2015 р. внаслідок бойових дій у с. Широкине (Донецька область) [9].

Не менш традиційна для кримінології сфера запобігання злочинності вже зараз має справу з такими новими викликами у сфері подолання збройного конфлікту, як гендерно зумовлене насильство, пов'язане з проведенням ООС, злочини, вчинені особами з ПТСР (посттравматичний стресовий розлад). Не слід випускати з поля зору наявність близько 500 випадків самогубств учасників АТО після їх повернення до мирного життя, а також різке зростання кількості випадків домашнього насильства в сім'ях учасників бойових дій [10, с. 52].

Питання реформи сектору безпеки, демілітаризація зон конфлікту потребує від кримінології оновлених форм та підходів щодо протидії обігу нелегальної зброї. Адже сьогодні, разом із 1,2 млн одиниць зареєстрованої зброї, в Україні перебуває до 5 млн одиниць незареєстрованої зброї [11, с. 1]. Традиційні місячники добровільної здачі зброї, на жаль, не вирішують проблему нелегальної перенасиченості армійською зброєю та боєприпасами. Свого часу військовий контингент НАТО після завершення збройного конфлікту в Хорватії запропонував нестандартну 10-місячну кампанію анонімного викупу зброї у громадян. З жовтня 1996 року до серпня 1997 року, витративши 10,7 млн хорватських кун (близько 2,7 млн марок ФРН), миротворці отримали 9146 гвинтівок та автоматів, 6375 гранатометів, 14521 ручних гранат та боєприпасів до гранатометів, 106 кг вибухівки, 1,9 млн

патронів [12, с. 22]. Анонімна, але безоплатна кампанія здачі зброї, запроваджена у 2000–2006 рр. миротворчим контингентом у Боснії та Герцеговині, дала такі ж позитивні результати. Склади військового контингенту НАТО отримали та знищили 22 427 гвинтівок та пістолетів, більше 6 575 000 патронів, 86 538 ручних гранат, 8 977 кг вибухових речовин і 68 096 боєприпасів до мінометів і гранатометів³.

Зазначені вище аспекти практичного застосування кримінологічних знань в умовах подолання наслідків збройного конфлікту та майбутньої реінтеграції тимчасово окупованих територій України мають високий проблемний рівень реалізації, проте одночасно вони відкривають перспективи розвитку вітчизняних досліджень з урахуванням досвіду постконфліктних країн. У поєднанні із загальною концепцією перехідного правосуддя вітчизняні напрацювання, безсумнівно, стануть як частиною внутрішньої політики держави, так і частиною світового досвіду запобігання кризам, управління конфліктами та побудови миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Законопроект про перехідне правосуддя планують представити в найближчі тижні. URL: https://ukr.lb.ua/news/2019/10/30/441013_zakonoproiekt_pro_perehidne.html (дата звернення: 14.01.2020).
2. Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN Doc. S/2004/616. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/the-rule-of-law-and-transitional-justice-in-conflict-and-post-conflict-societies-report-of-the-secretary-general/> (дата звернення: 14.01.2020).
3. “What is Transitional Justice?”. International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (дата звернення 14.01.2020)
4. Militias in East Timor. URL: <https://fas.org/irp/world/indonesia/militia.htm> (дата звернення: 16.01.2020).
5. *Mobekk, E.*, 2005, “Transitional Justice in Post-Conflict Societies – Approaches to Reconciliation” in *After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies - From Intervention to Sustainable Local Ownership*, eds. Ebnother, A and Fluri, P., Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF), Geneva. 2005. 423 p. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Compleat.pdf> (дата звернення: 16.01.2020).
6. *Chega!* Final Report of the Commission for Reception, Truth and Reconciliation in East Timor (CAVR). Executive Summary. 2005. 215 p. URL: <https://www.etan.org/etanpdf/2006/CAVR/Chega!-Report-Executive-Summary.pdf> (дата звернення: 17.01.2020).
7. Система військової юстиції у забезпеченні національної безпеки України: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / упоряд.: Пилипчук В.Г., Коваль В.П., Богуцький П.П. та ін. К.: Вид. дім “АртЕк”. 2019. 358 с. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zbirnik_14.11.2019.pdf (дата звернення: 16.01.2020).
8. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 серпня – 15 листопада 2019 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/28thReportUkraine_UA.pdf (дата звернення: 18.01.2020).
9. Суд зобов’язав виплатити мільйон грн рідним загиблого мешканця Широкине. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/sud-zobovyazav-vyplatyty-milyon-hrn-ridnym-zahybloho-meshkantsya-shyrokyne/> (дата звернення: 18.01.2020).
10. *Коваленко Н.О.* Посттравматичні стресові розлади як фонове явище злочинності осіб – учасників АТО. Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія: матеріали всеукраїнської

³ Див., зокрема, Monthly report to the UN on the operations of the Stabilization Force, <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/bosnia-monthly-report-un-operations-stabilization-force-s20021095> та NATO/SFOR Informer: SFOR OPERATION HARVEST, <https://www.nato.int/sfor/factsheet/harvest/t040202a.htm>.

наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). С. 52–53. URL: http://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_04_2018/pdf/26.pdf (дата звернення: 18.01.2020).

11. *Жванко Ю.П.* Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції України у сфері дозвільної системи в умовах особливих правових режимів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. ДНДІ МВС України. Київ, 2019. 21 с.

12. The UNTAES Experience: Weapons Buy-back in Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Croatia). BICC brief 12. 1998. 38 p. URL: https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/brief12.pdf (дата звернення: 18.01.2020).

REFERENCES

1. Zakonoprojekt pro perehidne pravosuddia planuiut predstavty u naiblyzhchi tyzhni. “The transitional justice bill is scheduled to be presented in the coming weeks”. (2019). URL: https://ukr.lb.ua/news/2019/10/30/441013_zakonoprojekt_pro_perehidne.html (date of application: 14.01.2020) [in Ukrainian].

2. Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. (2004). UN Doc. S/2004/616. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/the-rule-of-law-and-transitional-justice-in-conflict-and-post-conflict-societies-report-of-the-secretary-general/> (date of application: 14.01.2020) [in English].

3. What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (date of application: 14.01.2020) [in English].

4. Militias in East Timor. (1999). URL: <https://fas.org/irp/world/indonesia/militia.htm> (date of application: 16.01.2020) [in English].

5. *Mobekk E.* (2005). Transitional Justice in Post-Conflict Societies – Approaches to Reconciliation in Ebnother, A. and Fluri, P. (Eds.), After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies – From Intervention to Sustainable Local Ownership (pp. 261-293). Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). 423 p. URL: <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Comple.pdf> (date of application: 16.01.2020) [in English].

6. Chega! Final Report of the Commission for Reception, Truth and Reconciliation in East Timor (CAVR). Executive Summary. (2005). URL: <https://www.etan.org/etanpdf/2006/CAVR/Chega!-Report-Executive-Summary.pdf> (date of application: 17.01.2020) [in English].

7. *Pylpchuk V.H., Koval V.P., Bohytskyi P.P., Belaniuk M.V., Dorohikh S.O., Doronin I.M., Radzievska O.H.* (2019). Sistema viyskovoï yustitsii u zabezpechenni natsionalnoi bezpeky Ukrainy: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 29 zhovtnia 2019. “The system of military justice in national security of Ukraine: a collection of materials of the international scientific-practical conference”. Kyiv: ArtEk. 358 p. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/zbirnik_14.11.2019.pdf (date of application: 16.01.2020) [in Ukrainian].

8. Dopovid shchodo sytuatsii z pravamy liudyny v Ukraini 16 serpnia – 15 lystopada 2019 r. “Report on the human rights situation in Ukraine 16 August – 15 November 2019”. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/28thReportUkraine_UA.pdf (date of application: 18.01.2020) [in Ukrainian].

9. Sud zoboviazav vuplatyty million hryven ridnym zahyblogo meshkantsa Shyrokyne. (2019). “The court ordered to pay one million UAH to the family of the deceased Shirokyne”. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/sud-zobovyazav-vyplatyty-milyon-hrn-ridnym-zahyblogo-meshkantsya-shyrokyne/> (date of application: 18.01.2020) [in Ukrainian].

10. *Kovalenko N.O.* (2018). Posttravmatychni stresivi rozlady yak fonove yavusche zlochinnosti osib-uchasnykiv ATO. Fonovi dlia zlochinnosti iavuscha: zapobihannia ta protydia. “Post-traumatic stress disorders as a background phenomenon of crime of the ATO participants. Background to the Crime of Phenomenon: Prevention and Counteraction”: Materials of the All-Ukrainian Sciences.-Pract. Conf. (Kharkiv, April 27,2018). Pp. 52–53. URL: http://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_04_2018/pdf/26.pdf (date of application: 18.01.2020) [in Ukrainian].

11. *Zhvanko Yu.P.* (2019). Administratyvno-pravovi zasady diialnosti Nacionalnoi policii u sferi dozvilnoi systemy v umovah osoblyvyh pravovyh rezymiv. “Administrative-legal principles of activity of the National police of Ukraine in the sphere of the permit system under the conditions of special legal regimes”: author. diss. ... Cand. of Jurid. Sciences: 12.00.07. State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kyiv. 21 p. [in Ukrainian].

© Martynenko Oleh, Blaha Alla, 2020

12. The UNTAES Experience: Weapons Buy-back in Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium (Croatia). BICC brief 12. (1998). 38 p. URL: https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/brief12.pdf (date of application: 18.01.2020) [in English].

UDC 343.9

Martynenko Oleh,Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Leading Research Scientist,

State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0468-051X

Blaha Alla,Doctor of Juridical Sciences,
Associate Professor,Head of Department, Petro Mohyla Black Sea National University,
Mykolaiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-4112-6147

TRANSITIONAL JUSTICE FOR UKRAINE: CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION

The article explores a range of problematic issues in the field of criminological research that have a high probability to arise in the process of Transitional justice mechanisms' implementing in Ukraine. The main directions of Transitional justice are considered as a complex of judicial and non-judicial mechanisms for criminal prosecution of perpetrators of war crimes; compensation for victims of armed conflict; the establishment of truth and the restoration of historical truth as well as institutional reforms as a guarantee of the non-recurrence of armed conflict.

It is stated that the national criminological science has not yet identified for itself the full range of tasks that the academic community may face in the process of developing and implementing a national model of transitional justice.

Special attention is focused on criminological support in the case, if restorative justice and non-punitive methods, most possible, will be applied to the participants of the illegal armed groups and authorities of so-called DNR/LNR, based on mechanisms of effective repentance, forgiveness, public analysis of the behavior those persons, who is subject to amnesty or lustration.

The most anticipated tasks are the issues of assessing the level of crime in the area of armed conflict, as well as the determination of the extent of the criminal harm caused to the victims of the armed conflict. These issues are the subject for special concern, because the police staff shortage and the investigators' overloading lead to 80 % of criminal offenses not registered by police in the frontier areas. The crime situation is complicated by a 13.9-fold increase in crime among military personnel, resulting in 2665 convicted military personnel in 2018.

Emphasis is placed on the need to respond to new criminological phenomena - gender-based violence related to Joint Forces Operation; crimes committed by persons

© Martynenko Oleh, Blaha Alla, 2020

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2020.1\(47\).28](https://doi.org/10.36486/np.2020.1(47).28)

Issue 1(47) 2020

<http://naukaipravohorona.com/>

with PTSD (post-traumatic stress disorder); a sharp increase in the number of cases of domestic violence and suicide in the families of combatants; glut of illegal arms and ammunition market. Examples of Croatia, Bosnia and Herzegovina, East Timor in overcoming these negative phenomena are given.

Keywords: transitional justice, restorative justice, armed conflict, victims of conflict.

Отримано 17.02.2020